

Arnout Zwaenepoel

Wijmenteelt en taxonomie van wilgen in Vlaanderen

Bij de vegetatiekartering van de buitendijkse gebieden van de Zeeschelde in 1997 deed men een eerder verrassende vaststelling. Het natuurlijk ogende wilgenstruweel bestond er grotendeels uit een waaier van exoten! De lokale griendcultuur van weleer heeft er duidelijk zijn sporen nagelaten. Vegetatiekartering en cultuurhistorie gaan hier hand in hand.

Wilgenonderzoek in Vlaanderen

Wilgen, en de soorten van belang voor de mandenmakerij in het bijzonder, kenden in België een ruime belangstelling in de late achttiende- en vooral in de negentiende-eeuwse literatuur (De Poederlé, 1779; Du Mortier, 1862; Gillekens, 1871; Wesmael, 1860, 1895). Het wilgenonderzoek kreeg in Vlaanderen een nieuwe impuls door de vegetatiekartering van de buitendijkse gebieden van de Zeeschelde in 1997, in functie van een natuurbeheersplan. De taxonomie van de wilgen leek daar zo problematisch dat er geen andere uitweg bestond dan zich eerst te verdiepen in de lokale griendcultuur. Het woord 'griend' is in Vlaanderen niet gebruikelijk. De termen 'wijmen' of 'wiedauw' worden er gebruikt in een breed spectrum van betekenissen (perceelsaanduiding, specifieke soort, verzamelnaam voor soorten, gesneden takken). Het onderzoek werd verder gestimuleerd door een kartering van autochtone bomen en struiken in Vlaanderen. Dit onderzoek werd in Vlaanderen gestart door Maes & Rövekamp en sinds 2000

ook sterk op wilgen toegespitst (Zwaenepoel, 2000). Ook hier bleek een kennis van de oude cultuurvariëteiten essentieel om het kluwen autochtoon, geplant, verwilderd, vegetatief voortgeplant, uitgezaaid, ... te ontwarren. Omdat historisch literatuuronderzoek, veldterminatie en morfologische analyses uiteindelijk toch nog behoorlijk wat taxonomisch onopgeloste vragen overlieten, werd in 1991 ook gestart met het genetisch onderzoek van een aantal wilgen, waarbij boomvormige wilgen de voornaamste aandacht kregen (De Cock et al., 2001).

Het mandenmakerspectrum

Een confrontatie van de dialectbenamingen van wijmen langs Schelde en IJzer, in de West-Vlaamse zandstreek en in de Maasvallei met de negentiende-eeuwse literatuur leidde tot de herontdekking van een reeks verloren gewaande teeltvariëteiten van wilg. Grote delen van de buitendijkse gebieden van de Zeeschelde blijken momenteel door cultuurwilgen bezet, die daar bijlange niet altijd in situ geplant werden. Meer zelfs: de overgrote meerder-

heid van de aangetroffen wilgentaxa zijn cultuurwilgen en de oorspronkelijk inheemse soorten zijn veeleer uitzondering dan regel. Dat fenomeen herhaalt zich bij onderzoek langs onder meer IJzer en Maas.

Het belangrijkste spectrum mandenmakerswilgen bestaat (min of meer in volgorde van algemeenheid langs het belangrijkste wijmengebied: de Zeeschelde) uit 'Lerenband' (*Salix x mollissima* var. *undulata*), 'Gele wiedauw' (*Salix viminalis*), 'Kletters' (*Salix x dasyclados* var. *angustifolia*), 'Gele wijmen' (*Salix rubens* nothovar. *basfordiana*) en Amandelwilg (*Salix triandra*). Daarnaast komen langs de Schelde of elders ook nog Boswilg x Katwilg (*Salix x smithiana*), 'Duits rood' of 'Amerikaantjes' (*Salix eriocephala*), Bittere wilg (*Salix purpurea* subsp. *purpurea*), Bittere wilg x Katwilg (*Salix x rubra*), 'Oud rood' (*Salix fragilis* var. *russeliana*), *Salix fragilis* var. *furcata* (Kraakwilgvariëteit zonder Nederlandse benaming), diverse Schiet- x Kraakwilg-variëteiten (*Salix x rubens*) en Schietwilg-klonen (*Salix alba*) voor (kader 1).

De Kraakwilg (*Salix fragilis* var. *fragilis*) is vermoedelijk de enige autochtone Kraakwilgvariëteit in Vlaanderen. Vegetatieve verbreding langs de rivieren is belangrijk, maar de soort komt ook met een morfologisch en genetisch voldoende grote variatie voor om niet als kloon bestempeld te worden.

De Levende Natuur

Autochtoon versus geplant

Het onderzoek naar autochtone wilgen kan gedeeltelijk gestuurd worden door de kennis van de cultuurvariëteiten. Een aantal taxa, ingevoerd uit het buitenland, kan meteen afgeschreven worden als autochtoon (*Salix x dasyclados*, *S. eriocephala*). Hetzelfde geldt voor taxa waarvan slechts één geslacht voorkomt: *Salix x mollissima* (vrouwelijk), *Salix fragilis* var. *russeliana* (vrouwelijk), *Salix fragilis* var. *furcata* (mannelijk). Ook als één van de ouders van kruisingen niet inheems blijkt dan vervalt de autochtone status van het taxon (*Salix x rubens* var. *basfordiana*). Hier duikt echter reeds een probleem op. De Katwilg wordt door Meikle (1994), in tegenstelling tot andere auteurs, als niet inheems in West-Europa beschouwd. De invoering (uit Rusland?) zou door de Romeinen gebeurd zijn. Indien dat klopt is niet alleen Katwilg niet autochtoon, maar ook frequent aangetroffen spontane kruisingen met Boswilg, Grauwe wilg, Kruipwilg, ... moeten dan als niet-autochtoon afgedaan worden. Nog lastiger wordt het bij soorten waarvan we zowel wilde vormen als voor de mandenmakerij gekweekte vormen met zekerheid tot het gebied van de flora kunnen rekenen. Hiertoe behoren Schietwilg, Amandelwilg en Bittere wilg. Bij Schietwilg vonden we tot nog toe geen enkel kenmerk waarmee autochtoon en vreedeld van elkaar kunnen gescheiden worden. Schietwilg is samen met Kat-

'Lerenband' (*Salix x mollissima* var. *undulata*) en Amandelwilg (*Salix triandra*, op de foto) hebben een in plakken afvallende schors met elkaar gemeen.

wilg het oudste mandenmakerstaxon en werd in ongeschilde vorm gebruikt voor ruw vlechtwerk zoals aardappelmanen enz. Een niet erg goede buigzaamheid e.d. waren niet zo rampzalig voor dit gebruik. De stamdikte levert ons wel de oudste exemplaren op, maar een omtrek van 4-6 m levert nog steeds geen oudere exemplaren op dan pakweg 150 jaar. Ook vóór 1850 werd er vermoedelijk reeds volop met Schietwilgen heen en weer gezeuld (Vermeulen, 1973)! Bij Amandelwilg vermeldde we reeds het kenmerk

van de takkleur als enig houvast. Bij Bittere wilg is de kalkminnende (en dus in Vlaanderen zeldzame) ondersoort *lambertiana* vermoedelijk als de wilde en vaak dus ook autochtone vorm te beschouwen. De overige vormen (subspecies *purpurea*, variëteiten *helix*, *gracilis*, kruisingen met Katwilg, veelal gekend onder de benamingen 'leentjes' of vervormingen hiervan) zijn gecultiveerd. De bladvorm levert de beste herkenning op, maar de variatie blijft groot. Vooral in de grindbedden van de Maas kan autochtone Bittere wilg aan-

Kader 1. Wilgentaxa

Een korte toelichting bij de belangrijkste vermelde taxa kan een deel van de kopzorgen van floristen en natuurbeschermers, die zich toelagen op de studie van wilgenstruiken en broekbossen, voorkomen.

- De 'Lerenband' (*Salix x mollissima* var. *undulata*) is één van de belangrijkste verwilderde taxa langs de Schelde. Het is een struikvormige, vrouwelijke nakomeling van de kruising tussen een Katwilg en Amandelwilg. De in plakken afvallende schors, die oranje stamvlekken nalaat, heeft deze hybride gemeen met Amandelwilg. Het vormt een opvallend kenmerk samen met de stipulen-achtige aanhangsels op de bladsteel, net onder de bladschijf, van jonge bladeren. Er zijn minstens twee klonen, waarvan één vermoedelijk uniek is voor de Boven-Schelde. Het taxon werd in Vlaanderen door mandenmakers gebruikt van half-

weg de negentiende eeuw tot enkele decennia geleden. In de literatuur is er vermoedelijk frequente verwarring met *Salix x mollissima* var. *hippophaeifolia*, aangezien uitsluitend dit laatste taxon er vermeld wordt.

- Van de Katwilg waren talloze mannelijke en vrouwelijke klonen in cultuur, vermoedelijk sinds de Romeinse tijd. De klonen worden meestal naar de twijgkleur genoemd. Vandaag wordt sporadisch nog een vrouwelijke kloon gebruikt: 'Gele wiedauw'. Vrouwelijke klonen zijn buigzamer dan mannelijke en de lichtgekleurde schors is blijkbaar een kenmerk dat hiermee samen gaat.

- *Salix x dasyclados* var. *angustifolia* is in Nederland bekend onder de naam Duitse dot, in Vlaanderen onder diverse benamingen met 'kletters' (= gespleten takken) als vast epitheton. Vermoedelijk

is dit een, uit Oost-Europa afkomstige, drievoudige bastaard van Katwilg, Boswilg en Grauwe wilg. Sommigen houden het echter bij een soort. In Vlaanderen is alleen een vrouwelijke kloon bekend. De zeer lange bladeren, die breder zijn dan die van Katwilg en de vorm van de struik (tot 6 meter; grootste struik onder de wijmentaxa) zijn de belangrijkste herkenningspunten.

- Gele Wijmen (*Salix x rubens* nothovar. *basfordiana*) bestaat uit een hele reeks klonen van de vermoedelijke kruising *Salix alba* var. *vitellina* met een of andere *Salix fragilis*-variëteit, waarvan minstens *Salix fragilis* var. *decipiens* met naam vernoemd wordt. Beide geslachten komen voor. Dit is tot op de dag van vandaag de meest gebruikte wijm. Ze wordt onder meer nog gebruikt om groenten en boompjes samen te binden. De vertakte (voor het klassieke

gebruik daardoor onbruikbare) twijgen vinden steeds meer als decoratieve bussels hun weg naar bloemenwinkels. In de literatuur is er een hardnekkige verwarring met de in Vlaanderen nog niet buiten tuinen aangetroffen *Salix alba* var. *vitellina*.

- De meeste Amandelwilgen behoren tot oude (later in onbruik geraakte) mandenmakerswilgen. Benamingen als 'Zwarte reins' en 'Groene reins' verwijzen naar vroegere variëteiten met chocoladebruine, koffiekleurige of geelgroen gekleurde twijgen. De wilde soort heeft eerder olijfgroene twijgen. Er zijn mannelijke zowel als vrouwelijke klonen bekend. Het gebruik van de minder buigzame mannelijke klonen geeft al een eerste verklaring voor het in onbruik raken, maar de sterke vertakking van de twijgen zal toch nog meer doorslaggevend geweest zijn.

getroffen worden. Op de Schelde-oeveren wordt de subspecies *lambertiana* sporadisch aangetroffen, maar de vraag is of hij als verstekeling is binnengebracht met de aanvoer van arduinsteen voor oeverversteving.

Genetisch onderzoek van het Schietwilg-Kraakwilgcomplex

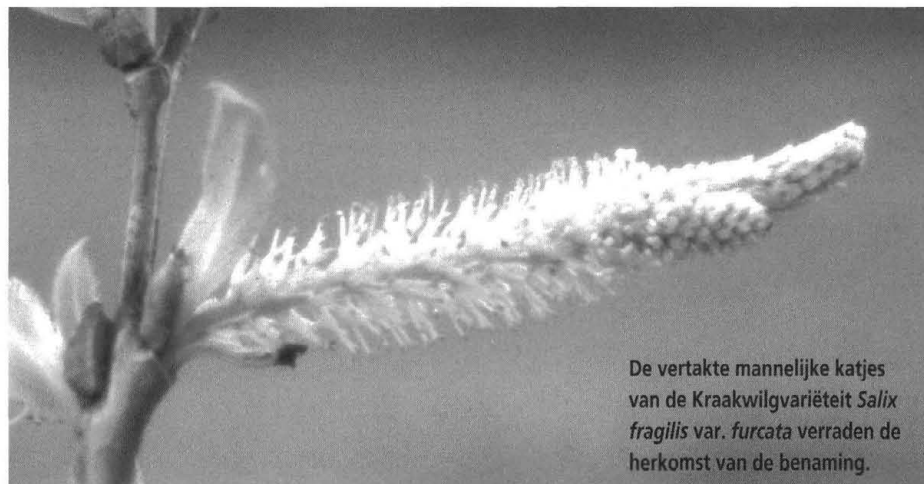
Waar historisch onderzoek en morfologisch onderzoek uiteindelijk stranden, kunnen experimentele kruisingen en genetisch onderzoek eventueel oplossingen aanreiken. Genetisch onderzoek (AFLP-analyse) door De Cock et al. (2001) op een honderdtal bomen (voornamelijk Schietwilg, Kraakwilg en kruisingen) die tijdens de eerder beschreven onderzoeken geselecteerd werden, geconfronteerd met buitenlandse referenties, leverden naast verduidelijkingen ook nieuwe vragen op, zoals:

- De genetische verschillen binnen het Schietwilg-Kraakwilg-complex in Vlaanderen zijn kleiner dan deze tussen *Salix fragilis* var. *fragilis* uit Vlaanderen en referentietaxa uit Zweden!
- Als mogelijk autochtone wilgen geselecteerde exemplaren leveren genetisch géén verschil op met hun niet-autochtone reghangers (in tegenstelling met bijvoorbeeld het onderzoek op Zomereik).
- Nogal wat continentale auteurs beschouwen *Salix fragilis* var. *decipiens* (tot nog toe slechts op één plaats in Vlaanderen aangetroffen) als de echte Kraakwilg en *Salix fragilis* var. *fragilis* (de meest algemene en enige autochtone Kraakwilg in Vlaanderen) als een kruising tussen *S. fragilis* var. *decipiens* en Schietwilg. Het genetisch onderzoek steunt Meikle (1994) die *S. fragilis* var. *fragilis* als de echte Kraakwilgsoort beschouwt.

Natuurbehoud

Buitendijkse wilgenstruwelen worden in Vlaanderen vaak nog beschouwd als voorbeelden van nagenoeg natuurlijke vegetatietypen. Ooit sprak men wel eens over 'het Vlaamse oerwoud'. Maar ook deze natuurterreinen zijn erg cultuurhistorisch bepaald. De natuurbehoudsconsequenties voor de wilgenstruwelen langs onze rivieren evolueren mee met de toenevende kennis over de taxa. Het 'oerwoud' wordt steeds meer in kaart gebracht en vertoont zijn ware aard: een exotenstruweel, gekruide met een snuifje mogelijk autochtoon materiaal!

De natuurbelevingswaarde van een 'wandeling' door een dergelijk wilgenstruweel in het zoetwatergetijdengebied blijft een absolute aanrader voor elke avontuurlijk ingestelde natuurvorser. De natuurwaarde ligt echter niet in het autochtone karakter van struiken en bomen, wel eventueel in de epifytenrijkdom, in het spontane karakter van het verstruwelingsproces of in de wisselwerking van rivieroverstroming en zeer natuurlijk ogende begroeiing. Natuurbeheerders worden hier voor een onvoorziene keuzemoeilijkheid gesteld. Ze vertoont bepaalde gelijkenissen met bijvoorbeeld die in de Vlaamse epifytenrijke duinbossen, waarvan de samenstelling van de boom- en struiklaag eveneens sterk exoten-getint is. Een belangrijk verschil met de duinbossen ligt evenwel in de biodiversiteit van de wilgentaxa. De biodiversiteit gaat er echter terug op een cultuurhistorisch gegeven: de ecologische geschiedenis van de mandenmakers zindert hier nog na.

De vertakte mannelijke katjes van de Kraakwilgvariëteit *Salix fragilis* var. *furcata* verraden de herkomst van de benaming.

Ook de praktische uitvoerbaarheid van de beheerkeuze maakt een besluit iets eenvoudiger: het volledig ongedaan maken van de spontane wilgenuitbreiding is een zo goed als onhaalbare opdracht. Zouden we niet beter leren leven met een cultuurhistorisch erfgoed met een overduidelijk exotentintje, vermomd als 'oernatuur'?

Summary

Osier culture and taxonomy of willows in Flanders

The interest in 19th-century osier-willows in Flanders was renewed by a combination of nature conservation interest for the River Scheldt and the scientific investigation into the origin of willows in our landscape. Historical, ecological and morphological

research led to a renewed understanding of the Flemish osier-spectrum. Genetical research offers additional information. The nature conservation ideas about willow scrub along our rivers change with the increasing knowledge of the taxa.

Literatuur

- Cock, K. De, B. Lybeer, A. Zwaenepoel, K. Vander Mijsbrugge & P. Goetghebeur, 2001. Populatiebiologie van het wilgencomplex *S. alba* – *S. x rubens* – *S. fragilis* in Vlaanderen. Vlinaproject 00/14. Universiteit Gent, IBW & WVI.
- Gillekens, 1871. Des oseraies. Annales de l'Horticulture en Belgique 11 : 172-175.
- Meikle, R.D., 1994. Willows and poplars of Great Britain and Ireland. BSBI Handbook NO 4, London.
- Mortier, M.B. Du, 1862. Monographie des Saules de la flore Belge. Bulletin de la Société Royale de Botanique de Belgique : 131-147.
- Poederl, M. De, 1779. Supplément au manuel de l'arboriste et du forestier belgiques Bruxelles. Addition à l'Article de l'Osier. Emmanuel Flon : 205-214.
- Vermeulen, G., 1973. Het mandenmakersambacht. Bachten de Kupe 15 (5): 101-184.

Wesmael, A., 1860. Notice sur quelques espèces de Saules indigènes et exotiques, à l'ornementation des jardins et à la plantation des oseraies ; suivi de quelques considérations sur la création de ces dernières. Gand, Imprimerie Annoot-Braeckman.

Wesmael, A., 1895. Les saules des bois, des oseraies et des jardins. Bull. Soc. Centr. For. Belg. 2: 292-327.

Zwaenepoel, A., 2000. Een overzicht van het genus *Salix*, autochtone soorten en cultuurvariëteiten. In: C. Rövekamp, N. Maes & A. Zwaenepoel. Oorspronkelijk inheemse bomen en struiken en cultuurwilgen in de Vlaamse vallei. Rapport in opdracht van Aminal, afdeling Bos en Groen.

Dr. A. Zwaenepoel
West-Vlaamse Intercommunale
Baron Ruzettelaan 35
B-8310 Assebroek (Brugge)
e-mail: a.zwaenepoel@wvi.be